

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології
факультет № 6**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни **«Тактика окремих слідчих (розшукових) дій»**
обов'язкових компонент освітньої програми другого (магістерського) рівня
вищої освіти

Галузь знань: 26 *«Цивільна безпека»*

Спеціальність: 262 *«Правоохоронна діяльність»*

за темою:

ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ОКРЕМИХ ВИДІВ ДОПИТУ

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 11 від 21 грудня 2023р.

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол № 12 від 20 грудня
2023р.

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол № 11 від 20 грудня 2023р.

Розглянуто на засіданні кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету Протокол № 12 від 94.12.2023

Розробник:

Доцент кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету № 6 кандидат юридичних наук, доцент Заяць Д.Д.

Рецензенти:

Голова Київського районного суду м. Харкова, доктор юридичних наук, доцент Шаренко С.Л.

Професор кафедри криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор Степанюк Р.Л.

План лекції:

1. Тактичні прийоми подолання бар'єрів спілкування в тактиці допиту
2. Тактичні прийоми та комбінації допиту в безконфліктній ситуації
3. Особливості розпізнавання невербальних ознак неправди при допиті
4. Тактичні прийоми та комбінації допиту в конфліктній ситуації
5. Використання науково-технічних засобів у ході допиту та очної ставки
6. Особливості тактики допиту окремих категорій осіб при розслідуванні окремих видів злочину

Література

1. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 1 / [А. Ф. Волобуєв, М. В. Даньшин, А. В. Іщенко та ін.] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. О. Малярської ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2018. – 384 с. – ISBN 978-966-610-231-0 (Т. 1). URL: <https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6440>
2. Криміналістична техніка, тактика і методика: навчальний посібник / В. В. Копча, Н. В. Копча. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 286 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/40899/1/%D0%9A%D0%A0%D0%98%D0%9C%D0%86%D0%9D%D0%90%D0%9B%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%A7%D0%9D%D0%90%20%D0%A2%D0%95%D0%A5%D0%9D%D0%86%D0%9A%D0%90.pdf>
3. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій : навч. посіб. / [О. О. Андреев, Д. Д. Заяць, В. В. Колесніков та ін.] ; за заг. ред. Д. Д. Заяця ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2011. – 184 с. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/nav4_lit/P4060137.pdf

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

1. Тактичні прийоми подолання бар'єрів спілкування в тактиці допиту

Показання свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, підсудних та експертів можуть бути отримані в результаті їхнього допиту. Допит є процесуальною дією, яка являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами процес отримання та фіксації слідчим, особою, яка провадить дізнання, суддею від допитуваної особи інформації про факти, що мають значення для встановлення істини по справі. Процесуальний порядок допиту закріплений у статтях 224, 225, 226, 227, 351, 352, 353, 354, 490, 491 КПК України.

Допит – це не просто одержання і фіксація інформації у вигляді показань, а й до певної міри мистецтво, яке базується на знаннях у галузях психології, соціології, лінгвістики та інших наук. Інформаційно-психологічна взаємодія слідчого з допитуваним полягає у керованому слідчим спілкуванні, застосування тактичних прийомів під час якого дозволяє досягти головну мету цієї вербальної слідчої дії – отримання від допитуваного інформації про відомі йому факти, що мають значення для кримінального провадження. Під час допиту слідчому доцільно не лише фіксувати показання допитуваної особи, але й бути активним ініціатором спілкування, тримати під контролем хід і результати даної вербальної слідчої дії, аналізувати і оцінювати отриману інформацію, виявляти та усувати упущення, неточності, протиріччя у показаннях тощо.

Необхідною передумовою отримання показань є психологічний контакт, встановлення якого у ході спілкування визначається взаємною готовністю слідчого і допитуваного сприймати і розуміти одне одного та обмінюватись інформацією. До основних чинників, що впливають на встановлення та підтримання психологічного контакту відносяться бар'єри спілкування.

До формування бар'єрів спілкування призводять такі особливості сприйняття та оцінки однією людиною іншою, як належність до певної соціальної, вікової, професійної, статевої групи, наявність стереотипів, рівня індивідуальної культури спілкування, сформованість особистості (ступінь цілісності психічних процесів (відчуття, сприйняття, мислення, пам'ять та ін.), психічних станів (бадьорість, пасивність, настрій тощо), психічних властивостей особистості (характер, темперамент та ін.)).

При першому контакті виникає, як правило, *естетичний* бар'єр. Перше враження про людину складається, перш за все, за її зовнішнім виглядом, манерою поведінки, стилем одягу, зовнішньою привабливістю тощо. На позитивне сприйняття й оцінку людини також впливають особливості сприйняття тих чи інших елементів зовнішності. У фізіогноміці – давній науці про розпізнання рис та особливостей характеру по зовнішньому обліку – до найбільш значимих рис, що вирізняють людину серед інших та визначають її характер, відносять зріст, колір очей і волосся, а також особливості міміки (виразу очей і обличчя), риси обличчя, оформлення зовнішності тощо.

Другий бар'єр, що може виникнути при спілкуванні – *інтелектуальний*, бо хоча «зустрічають за одягом, але проводжають за розумом». Під інтелектом розуміють узагальнену здатність до навчання, комплексного абстрактного мислення, адаптації у складних умовах, встановлення причинно-наслідкових зв'язків тощо. Факторами, які впливають на виникнення інтелектуального бар'єру є: а) тип інтелекту; б) швидкість інтелектуальних процесів осіб, що спілкуються; в) швидкість їх розмови. Розглянемо їх докладніше:

а) у психологічній літературі визначені такі типи інтелекту: *вербальний (теоретичний)* – здатність оперувати словами, символами, числами, ідеями, логічними доводами; *механічний (практичний)* – здатність сприймати й розуміти зв'язки фізичних сил та елементів у практичних ситуаціях, швидко засвоювати принципи машинних операцій; *соціальний (емоціональний)* – здатність розуміти стани інших людей і передбачувати розвиток будь-яких соціальних ситуацій. У кожної людини по-різному розвинуті кожний з

зазначених типів інтелекту. Соціальний інтелект, рівень розвитку якого, на відміну від інших типів інтелекту, можна підвищувати за допомогою спеціальних тренінгів і програм, знаходить свій прояв у почутті такту, в умінні здобути прихильність інших та створити благодатну атмосферу у взаємовідносинах з ними. За родом своєї діяльності слідчий постійно контактує з великою кількістю людей, більшість з яких йому незнайомі раніше. Саме тому ефективність спілкування слідчого з допитуваним залежатиме, у тому числі, й від уміння слідчого розуміти потреби й індивідуальні особливості допитуваного, обирати найбільш дієві форми спілкування з ним у міжособистісних ситуаціях тощо;

б) виникнення інтелектуального бар'єра може бути обумовлене й різною швидкістю інтелектуальних процесів у осіб, що спілкуються. Тому слідчому доцільно бути терплячим і враховувати, що деякі люди мислять повільно і, відповідно, потребують значно більшого часу на вирішення завдань (обдумування питань), сформульованих слідчим.

в) проте люди не лише мислять, але й розмовляють із різною швидкістю. При чому бар'єр взаєморозуміння може виникнути, *по перше*, за умови вимовляння більше 2,5 слів за секунду співрозмовнику, який розмовляє повільно, або, *по-друге*, при занадто уповільненій промові, адресованій співрозмовнику, який висловлюється у достатньо швидкому темпі. Зазначене дозволяє рекомендувати слідчому напрацьовувати та зазвичай використовувати рівномірний середній темп розмови. Водночас, з метою психологічного впливу на допитуваного, вважається можливим використання слідчим у відповідній ситуації допиту, прискореного чи(і) уповільненого темпів мовлення, а також тактичного прийому зміни темпів допиту.

При спілкуванні слідчого з допитуваним, навіть за умови подолання естетичного та інтелектуального бар'єрів спілкування, може виникнути також **мотиваційний** бар'єр – коли допитуваного не зацікавили доводи слідчого як такі, що не стосуються його особистісних потреб, не викликають мотиву розуміти. Подолання зазначеного бар'єру спілкування можливе за умови

ретельної підготовки слідчого до допиту. Проблема подолання наступного бар'єру у взаєморозумінні – **морального** – є найбільш складною для вирішення. У більшості випадків свої аморальні установки та непорядні вчинки особа обґрунтовує, наприклад, принциповою позицією, або постійно виправдовує себе з посиланням на зовнішні обставини, слабкості, помилки, заздрість оточуючих, або використовує прийом обеззброюючого визнання у підлості тощо. Застосування при допиті прийому переконання доцільно й у ситуації, коли допитуваний знаходиться у стресовому стані. Тим більше, що саме з особливим емоційним станом психологи пов'язують виникнення наступного бар'єру спілкування – **емоційного**. Емоції – це переживання людиною свого особистого ставлення до дійсності, його реакції на вплив внутрішніх і зовнішніх подразників. Розрізняють позитивні і негативні емоції, а також емоції-настрої, емоції-афекти і емоції-почуття. За даними психологів, неприємні емоції (гнів, озлобленість) послаблюють здатність сприймати й правильно оцінювати навіть достатньо значимі та ґрунтовні аргументи, а крайня ступінь позитивних емоцій (так звана ейфорія) знижує критичність особи.

2. Тактичні прийоми та комбінації допиту в безконфліктній ситуації

Ситуація допиту є одним із вирішальних факторів обрання слідчим тактики допиту. Ситуація допиту визначається позицією допитуваної особи (незалежно від її процесуального статусу) щодо дачі правдивих і повних показань про факти, що цікавлять слідство. Саме тому допит може мати безконфліктний чи конфліктний характер. При чому залежно від позиції допитуваного щодо того чи іншого питання, безконфліктна і конфліктна ситуації можуть змінювати одна одну безпосередньо під час допиту.

Безконфліктним є допит особи, яка бажає вступити у спілкування і дати правдиві показання. Основні тактичні завдання в цій ситуації:

- зберегти безконфліктність;

- встановити та зафіксувати показання у повному обсязі обізнаності допитуваної особи, створивши, за необхідності, належні умови для активізації її пам'яті;

- максимально деталізувати показання допитуваного щодо предмету допиту та умов сприйняття і формування показань, з метою організації перевірки їх достовірності, щоб кожна обставина була підтверджена або спростована іншими доказами.

В умовах безконфліктного допиту можуть бути використані такі тактико-психологічні прийоми: використання можливостей вільної розповіді; деталізація показань, їх співставлення з іншими встановленими слідством доказами; постановка конкретизуючих (уточнюючих) та нагадувальних питань; уточнення змісту повідомленої інформації з метою переконатись у адекватному розумінні допитуваним її значення; використання речових та письмових доказів; використання зображувальних можливостей допитуваних; прийоми асоціацій за суміжністю чи контрастом; з'ясування, які образи, спогади, враження виникали у допитуваного при сприйнятті події чи окремих її елементів; допит на місці події; використання консультативної допомоги психолога.

Безконфліктна ситуація допиту сприяє успішному проведенню допиту, дозволяє встановити повні і правдиві показання про розслідувану подію. Водночас, можуть виникнути певні труднощі, подолання яких вимагає від слідчого корегування тактичної лінії допиту:

Невід'ємним атрибутом спілкування під час допиту в безконфліктній ситуації є *психологічний вплив на допитуваного*. Його сутність полягає у передачі інформації допитуваному з метою з'ясування його поінформованості, яка визначається характером реагування на повідомлену інформацію. Правомірний психологічний вплив, втручаючись у внутрішні психічні процеси, формує правильну позицію допитуваного, свідоме відношення до своєї поведінки і опосередковано приводить його до вибору певної лінії поведінки і дій при допиті. Неправомірним є примушування давати показання при допиті

шляхом незаконних дій з боку особи, яка його проводить, у тому числі, поєднаних із застосуванням насильства або із знущанням над особою (ст. 373 КК України).

До комплексу тактичних прийомів правомірного, допустимого і адекватного психологічного впливу на допитуваного слід віднести:

1) прийоми емоційного впливу (збудження пригніченого чи заспокоєння збудженого емоційного стану допитуваного, нейтралізація депресії, усунення таких негативних проявів, як ненависть, зло, відчай, створення напруги, емоційна забарвленість питань і допиту в цілому тощо);

2) звернення до соціально позитивних рольових позицій допитуваного (автолюбитель, рибалка, знавець механізмів і т.п.);

3) використання певною мірою некоректних, з точки зору психології, прийомів. Насамперед, порушення дистанції спілкування (тобто зближення її менш ніж на 45-50 см чи, навпаки, віддалення більш, ніж на 120-150 см); порушення симетричності у позиціях (допитуваний сидить, а слідчий встає, продовжуючи допитувати); демонстрація позиції суворого суперництва, домінантності (встати за спиною допитуваної особи, яка втрачає можливість контролювати поведінку слідчого, “прятати” руки, наприклад, у кишені), сумнівів у показаннях допитуваного (не дивитись йому в очі, перехресчувати ноги чи руки, тримати останні у “замку” тощо);

4) повідомлення інформації, яка не має прямого відношення до кримінального провадження (так званої «інформації до роздумів», що може стосуватись окремих фактів з біографії допитуваного чи інших осіб, подій в країні, регіоні та ін.;

5) раптовість – неочікувана постановка слідчим запитання, не пов’язаного із попередніми, на яке він повинен дати негайну відповідь;

6) інерція – бесіда на другорядну, нейтральну чи іншу, не пов’язану із предметом допиту тему, під час якої слідчий, обрав відповідний момент, не змінюючи ритму бесіди, її тону, не виділяючи а ні голосом, а ні інтонацією задає питання щодо обставин події, що цікавить слідство;

7) поєднання форсованого та уповільненого темпів допиту – прийом, який полягає у постановці малозначних питань в уповільненому темпі (допитуваний розслаблюється, втрачає пильність) з наступним різким збільшенням темпу допиту при з'ясуванні важливих питань (допитуваний не може вчасно зібратись, ретельно продумати варіанти відповідей, зосередити свою увагу на викладенні деталей, які маскують неправдиві свідчення).

Встановлення психологічного контакту з допитуваним у ході спілкування визначається обоюдною готовністю слідчого і допитуваного сприймати і розуміти одне одного, обмінюватись інформацією та є необхідною передумовою отримання повних і правдивих показань й ефективного проведення допиту.

Залежно від процесуального статусу допитуваного при допиті також можуть бути застосовані:

1) при допиті потерпілого чи свідка – переконання про нерозголошення відомостей щодо обставин вчинення злочину (ст. 387 КК України); про необхідність сприяти розслідуванню своїми правдивими показаннями (у тому числі роз'яснення, що неправдиві показання можуть призвести до уникнення винним кримінальної відповідальності); про невідворотність покарання винних осіб; про забезпечення безпеки, у разі необхідності;

2) при допиті підозрюваного – повідомлення про можливість відмовитись давати показання або пояснень щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (ст. 63 Конституції України); роз'яснення значення щирого каяття або активного сприяння розкриттю злочину для пом'якшення покарання (ст. 66 КК України) та дійового каяття і примирення з потерпілим для звільнення від кримінальної відповідальності (ст.ст. 45, 46 КК України); переконання у об'єктивності та неупередженості розслідування тощо.

При допиті осіб, які щось забули чи добросовісно помиляються щодо обставин події, зазначені питання можуть ставитись у такій послідовності, як «від причини до наслідків». Слідчий ставить питання у хронологічній послідовності, щоб допитуваний спочатку зміг пригадати факти, що передували

події, інформація про які саме цікавить слідство. Можливою є і постановка питань у зворотному порядку – від наслідків до причин – коли спочатку встановлюються обставини, які мали місце, і лише згодом – їх причини.

§3. Особливості розпізнавання невербальних ознак неправди при допиті

Психологи виділяють в якості засобів спілкування різноманітні знакові системи: мову, оптико-кінетичну систему знаків (жести, міміка, пантоміміка), пара- і екстралінгвістичні системи (інтонація, немовні вкраплення в мову), просторово-часові системи організації спілкування та «контакт очима».

Саме в залежності від засобів спілкування розрізняють такі його види:

1) вербальне спілкування, що здійснюється за допомогою мовних засобів, які сприймаються на слух;

2) невербальне спілкування, що здійснюється за допомогою інших несловесних знакових систем (жести, міміка, пантоміміка, інтонація, немовні вкраплення в мову, рухи тіла тощо).

За даними психологів лише 7% інформації передається за рахунок вербальних засобів (текстові, мовлені повідомлення) і 38% – за рахунок звукових засобів (висота, тембр голосу та ін.). *Значна більшість інформації – 55% – передається за рахунок саме невербальних засобів.*

Неправдою є навмисне введення в оману іншої людини шляхом умовчання (приховування правди), заперечування (ствердження: «я нічого не знаю») і спотворення (повідомлення частково неправдивої інформації або неправди, що цілком складається з вимислу). Допитуваний, що дає неправдиві показання, прагне переконати слідчого в своїй правдивості та вимушений з одного боку пригнічувати свої істинні відчуття, а з іншого – демонструвати відчуття, яких насправді не відчуває. При повідомленні неправдивої інформації допитуваний вимушений одночасно думати про те, наскільки вона правдоподібна і яким чином він виглядає із сторони. У результаті цього, в його психіці виникає конфлікт, що обумовлює появу певних невербальних проявів, так званих

моторно-поведінкових показників, що супроводжують суб'єктивні емоційні переживання даної особи.

Міміка, пантоміміка, жестикуляція та інші зовнішні прояви безперервних психологічних процесів, які відбуваються у допитуваного, дозволяють слідчому діагностувати його психічний стан. Наприклад, схрещені на груді руки, стиснуті у кулак пальці, схрещені ноги, приховування долонь свідчать про емоційну напруженість особи, її підсвідоме «закриття» від спілкування. Сигналами тривоги є з'явлення тремору – тремтіння в кінцівках, повіках, стукання рукою по столу чи ногою по підлозі. Жести допитуваного, пов'язані з дотиком рук до обличчя, свідчать про підсвідому спробу закрити від неправди рот, очі або вуха руками. Проявом сторожкості в ході бесіди навіть на нейтральні теми є пильний погляд допитуваного, примруження, морщення лоба перед відповіддю. Додавання обличчю вираження проникливості, свідчить про бажання допитуваного вгадати напрямок бесіди, ступінь поінформованості слідчого про подію злочину тощо. Уникнення прямих поглядів, погляд збоку кутами очей можна вважати проявом скритності, неправдивості повідомленої інформації. Про нервовість свідчитиме активна рухливість рук, у першу чергу кистей і пальців, а також часте покахикування, прочищення горла, прискорене моргання, покусування губ або нігтів. Слідчому доцільно звернути увагу й на неприродну веселість, усмішливість допитуваного, демонстрацію ним надмірного дружелюбства, коли обстановка допиту не розташовує до цього. Розв'язність, примітивна безцеремонність (безтурботно відкрита посадка, ноги або стегна широко розставлені) можуть свідчити про нервовість допитуваного, можливу провокацію відкритого конфлікту тощо.

Таким чином, у процесі спілкування з допитуваним слідчому необхідно спостерігати за невербальними засобами комунікації і правильно розпізнавати їх значення. Оцінювати їх слід лише у комплексі із вербальними. Оскільки вирвані з контексту невербальні прояви (почервоніння, збліднення, тремтіння голосу, мимовільні реакції кінцівками тощо) не завжди однозначно свідчать про неправдивість показань.

Розпізнавання невербальних ознак неправди в показаннях допитуваного під час проведення допиту і одночасного допиту двох або більше осіб в показаннях яких є суперечності, вимагає від слідчого не лише всебічної підготовки з криміналістики і юридичної психології та практичної діяльності з метою тривалого спостереження за різними людьми (виразом їх обличчя, поведінкою, мимовільними реакціями тощо). Підвищенню ефективності проведення зазначених вербальних слідчих дій у значній мірі сприятиме залучення до їх проведення фахівців-психологів.

Ознаки неправди в показаннях допитуваного свідчатимуть про конфліктний характер допиту та доцільність обрання відповідних ситуації тактичних прийомів і комбінацій.

4. Тактичні прийоми та комбінації допиту в конфліктній ситуації

Основні цілі слідчого і допитуваного можуть бути протилежними, що нерідко призводить до різного роду конфронтації – спорів, полеміки та ін. **Конфліктний характер допиту** може бути обумовлений: 1) відмовою допитуваного від дачі показань; 2) дачею завідомо неправдивих показань; 3) зміною раніше даних показань чи відмовою від них.

Основними тактичними завданнями у конфліктній ситуації допиту є подолання конфлікту з допитуваною особою, зміна конфліктного характеру допиту на безконфліктний та перехід до діалогу між слідчим і допитуваним.

Тактичні і психологічні прийоми подолання конфлікту вимагають від слідчого концентрувати увагу не на особистості допитуваного, а на причинах і предметі конфлікту, дозволяють безпосередньо обговорювати їх і локалізувати конфлікт.

Для досягнення цієї мети доцільно: уважно спостерігати за поведінкою і станом допитуваного; стійко та спокійно сприймати будь-які його напади; контролювати емоції допитуваного; контролювати власні емоції та блокувати внутрішнє бажання перейти у тотальний наступ з метою отримати перемогу за

будь-яку ціну; застосовувати прийоми встановлення довіри, психологічного контакту, активного вислуховування; тримати ініціативу спілкування; спростовувати аргументи в іншій послідовності, ніж викладені допитуваною особою, починаючи з незначних за силою контраргументів; лишати допитуваному шляхи до “відступу”. У конфліктній ситуації допиту слідчий задає допитуваному питання, які можуть бути спрямовані на викриття неправди, перевірку одержаної інформації, коли є сумніви відносно її достовірності та ін.

Допитуваний відмовляється від дачі показань. Залежно від процесуального статусу допитуваного, мотивами відмови або ухилення від дачі показань, можуть бути небажання співпрацювати з правоохоронними органами, невіра у покарання винних, отримання винагороди, почуття помсти, побоювання за своє та своїх близьких життя і здоров'я пов'язане з отриманням погроз, небажання розголошувати певні подробиці власного життя, псувати відносини із керівництвом, співчуття до злочинця, прагнення захистити його від покарання, у разі примирення з ним, тощо. Частіше за все, відмова проявляється у непрямій формі, у вигляді ухилень під приводом «не бачив, не чув», «давно було, вже не пам'ятаю», «був п'яний, нічого не пам'ятаю» тощо. *Однак, згідно з ч .4 ст. 224 КПК - у разі відмови підозрюваного відповідати на запитання, давати показання особа, яка проводить допит, зобов'язана його зупинити одразу після отримання такої заяви.*

Допитуваний дає завідомо неправдиві показання. Основними тактичними завданнями слідчого у даній ситуації є:

- а) визначення того, що показання є неправдивими;
- б) викриття неправдивості показань;
- в) переконання допитуваної особи дати правдиві показання.

З метою визначення позиції допитуваного, ступеня правдивості отриманих від нього показань, здатності правильно розуміти і відтворювати ті обставини, які ними сприймалися раніше, у зв'язку з розслідуваною подією, слідчому доцільно використовувати *тактичний прийом криміналістичного аналізу*

показань допитуваного, який передбачає: загальну оцінку правдоподібності показань за змістом; перевірку відповідності окремих стверджень допитуваного між собою; співставлення показань із раніше отриманими й достовірно встановленими даними; спостереження за поведінкою та іншими невербальними проявами допитуваного (жестами, мімікою, пантомімікою, інтонаціями, немовними вкрапленнями в мову, рухами тіла). Зокрема, зміни висоти голосу, інтенсивності мови, почервоніння або збліднення шкіри обличчя, неконтрольований рух лицевих м'язів, зменшення чи розширення зіниць, закриття чи підведення очей у певному напрямку, тремтіння рук, прагнення їх «сховати», проступання поту на видимих частинах тіла при вільному викладенні показань чи відповіді на питання є достатньо інформативними проявами реального стану та реакцій допитуваного (надмірне хвилювання, неправдивість показань та ін.).

Про неправдивість показань допитуваного можуть свідчити: протиріччя цих показань іншим даним у кримінальному провадженні. Почасти вони розходяться з результатами огляду місця події, показаннями інших осіб. Іноді це може проявлятися у невідповідності фактичній обстановці протиріч закономірностям об'єктивної діяльності (негативні обставини); наявність внутрішніх протиріч у самих показаннях – наприклад, у надзвичайно точному описі подій, особливо віддалених у часі; співпадіння в найдрібніших деталях показань декількох допитуваних, що зазвичай свідчить про домовленість між ними – у реальних очевидців і учасників не може бути повного співпадіння у сприйнятій обстановці, так як кожен бачить та оцінює її у відповідності зі своїми особливостями; відсутність в показаннях несуттєвих подробиць – свідчить, що допитаний не пережив того, про що розповідає; різноманітні пояснення тих чи інших обставин на різних допитах; наполегливе, неодноразове повторення допитаним з особистої ініціативи яких-небудь тверджень; ухилення від відповіді на пряме запитання слідчого, у тому числі під приводом його незрозумілості; наявність виразів і категорій, що не відповідають рівню освіти і розвитку допитаного – можуть свідчити про

навіювання з боку інших осіб; невідповідність вербальної (словесної) інформації невербальним (несловесним) проявам (жестам, міміці, пантоміміці, інтонації, немовним вкрапленням в мову, рухам тіла допитуваного тощо); приховування фактів, котрі за даними слідчого добре відомі допитуваному. *Зазначені ознаки мають орієнтуюче значення для слідчого, наведений їх перелік не є вичерпним.*

Після того, як слідчий визначив, що показання є неправдивими, та враховуючи наявні у достатній кількості докази, доцільно прямо вказати на це допитуваній особі або дати їй зрозуміти, що її позицію викрито. Викриття неправдивості показань тісно пов'язане з вирішенням третього завдання допиту в конфліктній ситуації – переконання допитуваного давати правдиві показання.

Вирішення зазначених завдань конфліктної ситуації допиту вимагає, в першу чергу, пред'явлення речових та оголошення письмових доказів. Вся сукупність наявних доказів може бути пред'явлена під час одного допиту (з метою психологічного впливу на впевнених у собі досвідчених злочинців) або частинами, поступово при проведенні серії послідовних повторних чи додаткових допитів (наприклад, при розслідуванні багатоепізодного злочину, що не дозволяє під час одного допиту розглянути всі епізоди злочинної діяльності).

У ситуації, коли слідчий не володіє достатнім обсягом доказів для негайного спростування неправдивих показань та заявленого алібі, слід застосувати такі тактичні прийоми:

1) допущення «легенди» – передбачає надання допитуваному можливості безперешкодно викласти свою неправдиву «легенду»;

2) формування «наповненості» показань – підкреслення слідчим не пояснених або таких, що не мають достатньо ґрунтового пояснення, місць у показаннях допитуваного, з метою викликати у нього намагання негайно їх заповнити. Подібне «заповнення» зазвичай відбувається шляхом термінового вигадування, часто з порушенням логіки розвитку події та допущенням інших

помилку, що може бути використано слідчим для викриття раніше допущеної «легенди»;

3) деталізація показань про обставини перебування в іншому місці (де і з ким знаходився в момент вчинення злочину; кому говорив про наміри побувати у вказаному місці і кому розповідав про його відвідування; яким способом прибув на вказане місце і залишив його; о котрій годині приїздив на вказане місце і скільки часу там знаходився, які події там в цей час відбувалися, чим займався на вказаному місці, хто із свідків зможе підтвердити перебування у вказаному місці);

4) негайний виклик та допит осіб, про яких згадав допитуваний у заяві про алібі, а також тих осіб, про яких останній не згадував, проте вони знають (або повинні знати), де підозрюваний перебував в момент вчинення злочину;

5) проведення серії повторних допитів особи, яка заявила про алібі з раптовим пред'явленням доказів, починаючи з найбільш вагомих;

6) раптове пред'явлення доказів, починаючи з найбільш вагомого, з роз'ясненням значення кожного з них. Тим самим руйнується система заздалегідь підготовлених допитуваним показань. Не маючи достатньої кількості часу для обмірковування нових неправдивих пояснень, допитуваний або починає говорити правду, або припускає важливі помилки у викладенні своїх показань.

Якщо доказів для викриття неправдивих показань недостатньо, також використовують прийоми, які дозволяють під час допиту заповнити прогалини, не даючи допитуваній особі здогадатися про них. Основним засобом в такій ситуації є створення у свідомості допитуваного перебільшеної уяви про рівень обізнаності слідчого про обставини вчинення злочину. *Цього можна досягти за допомогою таких тактичних прийомів:* демонстрація слідчим знань деталей особистого життя допитуваного; демонстрація знання мотивів дачі неправдивих показань; викриття дрібних невідповідностей з несуттєвих обставин; раптова постановка контрольних питань в ході бесіди на несуттєві, сторонні теми; пред'явлення доказів таким чином, щоб допитуваний не зрозумів (не

здогадався) про що слідчому відомо напевно, а про що він тільки здогадується; «непрямий допит», суть якого полягає у маскуванні головного питання, спрямованого на встановлення обставин, які може знати тільки злочинець, другорядним, яке висувається на перший план і, на перший погляд, є нейтральним. Але відповідь на таке нейтральне питання фактично виявляє злочинну обізнаність особи, яка допитується; «психологічний реагент» – використання предметів, які не є речовими доказами, але за ознаками схожі на них, для виявлення психологічної реакції винного в скоєнні злочину. Даний прийом є правомірним за умови такого використання зазначених предметів, що виключає з боку слідчого обманне повідомлення про його доказове значення нібито у зв'язку з виявленням в ході розслідування. Зокрема, розташування такого предмету на добре видному допитуваному місці. Зазначений тактичний прийом діє тільки на винну особу, оскільки може підвести його до думки, що викрадене ним виявлене, у зв'язку з чим зізнатися бути найкращим виходом.

Допитуваний змінює раніше дані показання чи відмовляється від них. У більшості випадків зазначена ситуація характерна для підозрюваних (обвинувачених, підсудних), які відмовляються від визнаної раніше причетності до вчинення злочину. Разом з тим, нерідко і потерпілі чи свідки відмовляються від даних раніше показань про обставини вчинення злочину.

При цьому допитувані найчастіше намагаються дискредитувати зібрані докази, посиляючись на те, що слідчий їм погрожував, шантажував, застосував насильство, що вони підписали протокол допиту не читаючи, що протокол був підписаний нерозбірливо і незрозуміло тощо. Для попередження такої позиції чи для її спростування, слідчому рекомендується застосовувати такі тактичні прийоми:

- встановлювати найдрібніші деталі скоєння злочину з наступним їх підтвердженням з інших джерел (допитів інших осіб, висновків експерта, пред'явлення для впізнання, слідчих експериментів та ін.);
- пропонувати власноручно написати показання у протоколі;

- відтворювати в протоколі допиту слова і словосполучення, характерні для стилю допитуваної особи;

- пропонувати особі власноручно внести уточнення в протокол щодо тих чи інших обставин;

- обов'язково використовувати при допиті додаткові засоби фіксації показань (звуко- чи відеозапис).

В ситуації, коли при повторному, додатковому допиті чи при проведенні наступних після допиту слідчих дій допитуваний змінює раніше дані показання, доцільно використовувати наступні тактичні прийоми:

- пред'являти протоколи попередніх допитів з оголошенням раніше даних допитуваним показань та вимагати пояснень їх зміни;

- максимально деталізувати і уточнювати показання допитуваного про нові обставини;

- пропонувати допитуваному усунути наявні в них суперечності;

- послідовно підводити до питання, яке необхідне з'ясувати;

- спростовувати пояснення допитуваного шляхом логічного аналізу наявних протиріч в показаннях конкретного допитуваного, наданих у ході всього розслідування, та протиріч між показаннями допитуваного і показаннями інших осіб, експертними висновками, протоколами інших слідчих дій тощо;

- пред'являти докази, що спростовують нові змінені показання допитуваної особи;

- роз'яснювати сутність і значення пред'явлених і оголошених матеріалів кримінального провадження;

- прямо викривати неправду у показаннях допитуваного.

5. Використання науково-технічних засобів у ході допиту

Згідно положень 104, 105, 107 КПК України при проведенні слідчих дій можуть застосовуватися звукозапис, відеозапис. Звукозапис, відеозапис не

виключають фіксування показань у протоколі допиту, не замінюють і не дублюють протоколи зазначених слідчих дій, а є додатковим засобом фіксації. Отримані звуко- чи відеозаписи дозволяють у повному обсязі зафіксувати вербальну та невербальну інформацію, що надходить від допитуваної особи при проведенні допиту.

Підготовка технічних засобів фіксації (звуко- чи відеозаписуючої техніки) проводиться завчасно з метою отримання якісних фонограм чи відеозаписів допитів. Такі записи повинні забезпечувати: 1) точну передачу тексту й змісту мовних висловлень (виразність мови); 2) передачу натуральності голосу, тобто його основного тону, тембру, діапазону голосності й інших індивідуальних особливостей; 3) чіткість та достатню освітленість об'єкта запису; 4) достатню гучність. Досягнення зазначених вимог можливе лише за умови використання допомоги відповідних спеціалістів, яка полягатиме в наступному:

- у виборі приміщення, де проводитиметься допит із використанням звуко-, чи відеозапису. Бажано, щоб у приміщенні була достатня кількість освітлювальних приладів, а саме приміщення мало невеликі розміри, добрі акустичні характеристики (стіни повинні бути заповнені меблями, полицями з книжками тощо) та було добре ізольованим від зовнішніх шумів (вікна не повинні виходити на вулицю з інтенсивним рухом);

- у підборі та підготовці звуко-, чи відеоапаратури. Одним з основних чинників, що впливають на якість фонограми та відеозапису, є підбір відповідної високоякісної апаратури. Для цього непридатні портативні диктофони з вбудованим мікрофоном. Бажано використовувати сучасну цифрову апаратуру;

- у підборі точного місця розташування об'єкта зйомки по відношенню до записуючої апаратури. Перед початком допиту слід провести спробний запис у приміщенні, обраному для його проведення. Доцільно завчасно визначити влучний ракурс відеозйомки, переконатися у оптимальному розташуванні мікрофона щодо місця, де буде знаходитись допитуваний, щоб домогтися найбільш якісного і чіткого відображення об'єкта та звучання записаної мови.

6. Особливості тактики допиту окремих категорій осіб при розслідуванні окремих видів злочину

Особливості тактики допиту підозрюваного – члена організованої групи, злочинної організації.

Особливості розслідування злочинів, учинених організованими угрупованнями, обумовлені тим, що у таких кримінальних провадженнях підозрюваними та їх найближчим оточенням є кримінальні авторитети. Вони використовують корупційні зв'язки в різних гілках влади, правоохоронних органах, матеріальне-технічне забезпечення та інші чинники з метою протидії розслідуванню. Така протидія може мати вигляд підкупу, залякування, насильства, інших незаконних дій по відношенню до слідчих, потерпілих, свідків, членів їхніх родин, спроб вплинути на хід розслідування, вид запобіжного заходу через засоби масової інформації тощо.

Зазначені особливості вимагають від слідчих після затримання підозрюваних у вчиненні злочинів у складі організованої групи, злочинної організації оперативного проведення їх допиту. Такий допит переважно має попередній характер та обмежені тактичні цілі, досягнення яких можливо саме за рахунок використання фактору раптовості.

Під час допиту підозрюваного – члена організованої групи, злочинної організації слід обов'язково використовувати науково-технічні засоби додаткової фіксації (аудіо- чи відеоапаратуру). Тактика та предмет допиту зазначеної особи обумовлені місцем допитуваного у злочинній ієрархії та роллю, яку він виконував у вчиненні злочину (організатора, виконавця, посередника, ін.), а також залежать від сукупності таких обставин, як момент затримання (до чи після затримання інших підозрюваних), характер та обсяг інформації щодо його причетності до злочину (показання інших осіб, речові докази), характеристика особистості допитуваного (наявність кримінального минулого, ступінь психічної врівноваженості, вік, наявність та характер

спеціальної підготовки, ін.), зайнята ним позиція у ході досудового розслідування (визнає чи не визнає свою причетність до злочину, дає правдиві чи неправдиві показання або відмовляється від дачі показань).

До інших тактичних особливостей допиту підозрюваного-виконавця злочину слід також віднести доцільність почати допит з епізоду, участь допитуваного в якому підтверджується максимальною кількістю доказів. При цьому слід з'ясовувати питання загального характеру, повною мірою оперуючи даними, здобутими при вивченні особи допитуваного, щодо різноманітних, у тому числі, негативних фактів його життя. Даний тактичний прийом слід спрямовувати на створення у допитуваного враження повної обізнаності слідчого про його минуле життя. Окрім того, з метою отримання повних та правдивих показань від підозрюваного-виконавця злочину, слідчому слід використовувати докази, залучати допитуваного до логічних умовиводів та роз'яснювати значення встановлених розслідуванням фактів. Водночас, під час допиту виконавця, слідчому доцільно використовувати тактичний прийом «зіткнення інтересів виконавця і організатора» (акцентуація уваги останнього на невеликій сумі винагороди у порівнянні з небезпекою вчиненого злочину та вигодами, отриманими власне організатором). Мета застосування зазначеного прийому полягає у формуванні та поглибленні у допитуваного виконавця відчуттів озлобленості, незадоволеності, конфлікту тощо, та, як наслідок, в отриманні від виконавця докладних показань проти організатора, які можна використати під час допиту останнього.

Водночас, при проведенні допиту підозрюваного-організатора слідчому доцільно використовувати тактичний прийом «зіткнення інтересів організатора і виконавця»¹ (акцентуація уваги організатора на непрофесійних діях виконавця, що нібито й стало джерелом інформації для правоохоронців). Мета застосування зазначеного прийому полягає в отриманні від організатора

¹ Даний тактичний прийом є повною протилежністю прийому «зіткнення інтересів виконавця і організатора»

докладних відомостей проти виконавця, обізнаність щодо яких одночасно буде свідчити і проти нього самого.

Ефективним може бути і використання зміни темпу допиту. Так, уповільнений темп може застосовуватися в процесі деталізації показань, підготовки до пред'явлення доказів. Прискорений темп допиту – при постановці раптових питань, безпосередньому пред'явленні доказів тощо. Зміни темпи допиту не дозволяють допитуваному приховати вербальні (наприклад, надмірно категоричне судження, автоматизм викладу; надмірно експансивна поведінка, нарочито голосне збурювання; докладні й емоційні показання про обставини, що не мають значення для провадження; «промовки» про деталі) і невербальні (міміка, жестикуляція, ознаки хвилювання, мимовільні рухи, особлива увага до речей або документів, що перебувають в кабінеті слідчого тощо) реакції й докази поведінки. Водночас, зміна темпів допиту ускладнює допитуваному встановлення зв'язків між правдивими й неправдивими повідомлюваними фактами, що дозволяє слідчому викрити протиріччя в його показаннях.

Особливості тактики допиту малолітніх і неповнолітніх потерпілих від зґвалтувань обумовлені їхньою психікою, яка ще не сформувалася.

Зміст допиту неповнолітніх потерпілих доцільно побудувати з урахуванням тактичних вимог актуалізації слідів емоційної пам'яті. З цією метою слідчому доцільно залучати до підготовки та проведення допиту фахівців в області психології. Їх консультативна допомога сприятиме слідчому: встановити психологічний контакт з допитуваним; визначити психологічні особливості особистості допитуваного, залежно від конкретної вікової категорії; спрогнозувати можливу лінію його поведінки на допиті; визначити систему тактичних і психологічних прийомів, які слід застосовувати залежно від ситуації допиту; проаналізувати отримані показання. Ефективність співпраці з педагогом, психологом, іншими фахівцями значно збільшується за умови попередньої підготовчої роботи слідчого із зазначеними спеціалістами, надання їм можливості до початку допиту неповнолітніх ознайомитись із

окремими матеріалами кримінального провадження. Доцільною є також ознайомча бесіда слідчого та психолога з дитиною (за необхідності, й з особами, які її супроводжують) з метою встановлення психологічного контакту.

До тактичних особливостей допиту неповнолітніх слід також віднести:

- 1) присутність при допиті третіх осіб (педагога, психолога в області дитячої психології, лікаря, батьків або інших законних представників дитини);
- 2) необхідність невідкладного проведення допиту, щоб запобігти забуттю важливих обставин чи(і) навіюванню з боку оточуючих дорослих;
- 3) доцільність проведення допиту малолітніх у формі бесіди з елементами гри, малюванням тощо;
- 4) нетривалий час проведення допиту (концентрація уваги дошкільнят не перевищує 15-25 хвилин; дітей шкільного віку до 14 років – 25-35 хвилин; підлітків 14-18 років – 45-55 хвилин);
- 5) недоцільність допиту малолітніх на місці події;
- 6) доцільність проведення допиту дитини у звичних для неї умовах (вдома, в дитячому закладі, у родичів). У ситуації, коли місце мешкання малолітнього потерпілого є місцем вчинення злочину, його допит доцільно проводити в іншому місці, наприклад, за місцем мешкання його родичів. Якщо місцем допиту обрано виховний чи навчальний заклад, доцільно продумати «легенду», за якою для «бесіди» викликати почергово декілька учнів, серед яких і потерпілого. Такий запобіжний захід дозволить уникнути небажаного розголосу як серед учнів, так і вчителів. Неповнолітніх 14-18 років слід допитувати в кабінеті слідчого, так як на них позитивний вплив справляє саме офіційна обстановка місця допиту;
- 7) у другій половині дня малолітні та неповнолітні схильні до конфліктності, порушень дисципліни, внутрішнього дискомфорту, дратування, невдоволення, ворожості, грубості, пригніченості, похмурості тощо. Зазначене обумовлює доцільність проведення допиту потерпілих цієї вікової категорії виключно в першій половині дня;

8) слід враховувати звичний для неповнолітнього розклад дня, щоб відволікання від улюблених занять (ігор, перегляду фільмів, відвідування кружків, секцій тощо) не викликало бажання скоріше закінчити допит та, як наслідок, поверхневі, неправдиві показання;

9) необхідність обов'язкової фіксації ходу і результатів допиту неповнолітніх потерпілих за допомогою аудіо- чи відеотехніки. Це дозволить, по-перше, у повному обсязі зафіксувати вербальні показання та невербальні реакції допитуваних; по-друге, виключити повторні допити малолітніх і неповнолітніх потерпілих у ході досудового розслідування та судового провадження; по-третє, пред'явити матеріали записів підозрюваному при недоцільності проведення одночасного допиту між ним та потерпілим; по-четверте, направити аудіо- чи відеозаписи на психологічну експертизу відносно потерпілого та ін.

Проведення допиту у режимі відеоконференції під час досудового розслідування.

Допит осіб під час досудового розслідування може бути проведений у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування) у випадках:

1) неможливості безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин;

2) необхідності забезпечення безпеки осіб;

3) проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого;

4) необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності досудового розслідування;

5) наявності інших підстав, визначених слідчим, прокурором, слідчим суддею достатніми.

Рішення про здійснення дистанційного досудового розслідування приймається слідчим, прокурором, а в разі здійснення у режимі

відеоконференції допиту згідно із ст. 225 КПК України - слідчим суддею з власної ініціативи або за клопотанням сторони кримінального провадження чи інших учасників кримінального провадження. У разі, якщо сторона кримінального провадження чи потерпілий заперечує проти здійснення дистанційного досудового розслідування, слідчий, прокурор, слідчий суддя може прийняти рішення про його здійснення лише вмотивованою постановою (ухвалою), обґрунтувавши в ній прийняте рішення. Рішення про здійснення дистанційного досудового розслідування, в якому дистанційно перебуватиме підозрюваний, не може бути прийняте, якщо він проти цього заперечує.

Використання у дистанційному досудовому розслідуванні технічних засобів і технологій повинно забезпечувати належну якість зображення і звуку, а також інформаційну безпеку. Учасникам слідчої (розшукової) дії повинна бути забезпечена можливість ставити запитання і отримувати відповіді осіб, які беруть участь у слідчій (розшуковій) дії дистанційно, реалізовувати інші надані їм процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки, передбачені КПК України.